

Censur og bogundertrykkelse 1500 - 1849

af Jesper Düring Jørgensen

Censurbestemmelser før Danske Lov

Censur og bogundertrykkelse kendes før bogtrykkerkunsten. Men med bogtrykkerkunstens komme kan man sige, at censuren raffineredes og fremfor alt medførte introduktionen af den nye teknik, at censuren som sådan blev et emne for lovgivningsmagten i Europa.

De tidligste kendte eksempler på bøger, der blev trykt efter forudgående censur er fra 1479 gældende to tryk fra Köln, om hvilke det hedder, at de er: "admissi et approbati ab Universitatis Colonensi". Nogle år senere i 1486 anordnede ærkebiskop Bertold i Mainz, at oversatte bøger, især af de gamle sprog (græsk og latin) "at de ikke må trykkes uden forudgående approbation af dertil beskikkede censorer". Allerede fra dette tidspunkt ser man, at universiteterne spillede en fremtrædende rolle i røgtelsen af censurhvervet, men karakteristisk er det, at der i denne periode ikke fandtes nogen samlet lovgivning på området fra Den katolske Kirkes side, til trods for grænseløsheden i den nye teknik. Men i 1501 udstedte pave Alexander VI sit censuredikt som et forsøg på at beskytte kirken mod angreb. Gennem 1500-årene skærpedes desuden kirkens indsats imod den ucensurerede litteratur. Den manglende eller stærkt varierende lovgivning på området i de forskellige lande var formentlig forklaringen på de lister over forbudte bøger, som romerkirken fra 1500-årenes midte begyndte at udsende. Det første *Index Librorum Prohibitorum* var fra Löwen og udkom i 1546. Egentligt var hensigten med dette katalog, at det skulle være et våben i religionskampene i Nederlandene, men kataloget fra Löwen blev blot det første i en lang strøm af *indices*, der gennem 1500-tallet udsendtes med stadigt stigende intensitet.

I forhold til udviklingen i Centraleuropa udbredtes bogtrykkerkunsten i et noget langsommere tempo i de nordiske lande, herunder i Danmark. Dette forhold spillede tillige ind på censurens område, idet udviklingen af denne var afhængig af udbredelsen af bogtrykkerkunsten. Alligevel var det karakteristisk, at man også før reformationen i 1536 kan finde et par eksempler på undertrykkelse af bøger, men først efter dette tidspunkt lovgives der systematisk med hensyn til bogudgivelser - og import af bøger i Danmark.

Med reformationen fandt der tillige en sammenknytning sted mellem stat og kirke; kirken blev litteraturens overformynder, idet de første censurbestemmelser formuleres som en del af kirkeordinansen af 1537. Heri hedder det: "Nogle nye bøger skulle her y vore Riiger ingen wdtryckes af bogetrøckerne anten danske, Latine eller Tydske schreffne, eller oc paa danske wdsatte, Ikke heller indføres andensteds wdtrychte, Synderlig om de indeholde anten det troen er anrørende, eller det der hører til Lands eller Steders Regimente oc hwsholdning, met minde end de tilforne bliffue wdi wor høige Schole offuersiet, Oc faa et got witnesbyrd aff huer superattendent her wdi Danmarks Rige etc." Siden blev denne anordning gentaget og skærpet ved adskillige lejligheder, således både i 1552 og i 1576. I Norge administreredes censuren på lignende måde.

Efter lovens bogstav var der således ikke meget at tage fejl af, men i praksis viste det sig, at censurbestemmelserne var vanskelige at administrere, hvilket må være en af årsagerne til den stadige indskærpelse gennem 1500 og 1600 årene. Hyppigt var det enkelte sager, der gav anledning hertil. Således i 1633, da Niels Heldvad havde ladet en kalender med spådomme og "andre unyttige ting" trykke uden censur. Dette forbud til Niels Heldvad blev fulgt af en generel befaling fra kongen til bogtrykkerne om ingen bøger at trykke uden forudgående censur.

Med Chr. IV's reces af 1643 præciseredes to forhold med hensyn til censur. For det første, at ingen måtte indføre bøger som er trykt i udlandet uden forudgående censur. For det andet nævnes det udtrykkeligt, at der var forbud mod at trykke eller sælge andre almanakker eller skrive-kalendere end de, som af rektor og professorer var forordnede til det. Med præciseringen af det sidste forhold sigtes der uden tvivl til sagen mod Niels Heldvad, men tillige til det forhold, at netop almanakker, som en folkelig udbredt genre var at frygte, hvis den indeholdt forudsigelser af krig, pest eller dyrtid.

På trods af disse indskærpelser faldt det alligevel superintendenterne (de højeste kirkelige tilsynsmænd) vanskeligt at administrere efter lovens ånd og bogstav, hvilket en påtale fra 1646 afslører. Den drejede sig særligt om bøger af gejstligt indhold, som tryktes indenfor landets grænser. Det betydtes superintendenterne at have indseende med at censurere disse, før de trykkes.

Mens Chr. IV's reces fra 1643 også tog sigte på danske bøger trykt udenlands, så var Frederik III's forordning af 6. maj 1667 til gengæld mere uklar med hensyn til bøgernes oprindelse. Baggrunden for forordningen eller dens præmisser var, at kongen har måttet konstatere, at: "adskillige Skriffter her i Wore Riger oc Lande udi Trøck at udgaa, oc ey saaledis reviderit at være, som de billigen burde, førend de publiceris. Da paa de paa saadan U-orden oc Inconvenienzer som der aff komme kunde, maa raadis Bode, ville Wi strengeligen forbudet haffue saasom wi oc her med forbyde, at ingen i hvor det oc være kand sig maa under staa noget at lade trøcke, førend det tilforn udi Universitetet her i Vor Residentz -Stad Kiøbenhafn er reviderit oc censurerit..." Forordningens altfavnende karakter gør den uklar med hensyn til, hvad den faktisk gælder. Derimod angiver den langt mere præcist end tidligere, hvorledes der skulle administreres, idet teologiske emner skulle censureres af en teologisk professor, mens de øvrige emner skulle sendes til de fakulteter og fagfolk, som emnet vedrørte. Som en yderligere fornyelse bestemtes det, at censor med sin hånds underskrift skulle lade sin censur trykke på bogen.

Danske Lov

Først med Chr. V's Danske Lov fra 1683 fik censurbestemmelserne en mere fast og form, idet bestemmelserne nu blev opsat systematisk i 6 artikler. Første artikel var en videre bearbejdelse af forordningen af 6. maj 1667, der angav censurens administration. Artikel 2 præciserede, at ingen må lade noget trykke i riget eller i udlandet angående kongen, regeringen eller landets politik, med mindre det blev gennemset af den af kongen dertil forordnede. Artikel 3 drejede sig om indførsel af ucensurerede danske bøger, ligesom den også præciserede, at bøger på tysk, som måtte handle om fremmed religion eller andet religionen vedrørende, ikke måtte trykkes uden forudgående censur. Den 4. artikel var om indførsel af bøger, der kunne opfordre til oprør, idet man i samme artikel som straf krævede bøgerne

Høytregende
Aeris Forsuar/
imod den publiceerde **B. sandsferdig**
Kiøbenhaffns Beretning/
anlangende
Dinæ oc Walters Sag / som ved B.
ordentlig Proces samme sieth bleff vdført
Anno 1651.

Med hosfølgende Marsager
som hafuer nød oc tuungen mig vnder-
skrefuen (for en tid) at begifue mig
aff mit kiere Føderneland.

Prentet Anno 1652.

1650 anklagede Dina Vinhofers rigskansler Corfitz Ulfeldt for at have planlagt at myrde Frederik III med gift. Under sagen valgte Ulfeldt i sommeren 1651 at flygte til udlandet. I Stralsund udarbejdede han 1651-52 sit *Høytregende Aeris Forsuar*, som et forsøg på at gendrive den officielle fremstilling af Dina-sagen. Tillige indeholdt den angreb på administrationen og kongen selv. Bogen blev øjeblikkeligt forbudt og Ulfeldt mistede sine embeder, gods og rørlige formue. Her titelbladet til forsvarskriftet.

offentligt brændt af bødlen. Artiklen gjaldt både bøger trykt i kongens riger og lande og bøger, som måtte være trykt udenlands. Artikel 5 præciserede, at ingen må trykke eller indføre almanakker uden de, som er forordnede til at gøre det, og artikel 6 præciserede, at man ej heller må indføre almanakker, som er trykt i udlandet, ligesom man heller ikke må udbrede spådomme om krig, dyrtid eller pestilens.

Denne endelige systematiske udformning af censurbestemmelserne var resultatet af en udvikling, der i Danmark havde taget sin begyndelse med Kirkeordinansen af 1537. Ved gentagelsen af bestemmelserne i ordinansen og ved erfaringer fra givne censursager var bestemmelserne i Danske Lov den definitive kodificering af disse forhold, og hermed var der tilvejebragt et retsgrundlag, der kom til at spille en væsentlig rolle langt ind i det følgende århundrede.

Midlertidig skrivefrihed

I 1760 kunne den danske enevælde fejre sit hundrede års jubilæum, og den 17.10. dette år kunne abonnenterne af J. A. Cramers spectatortidsskriftet *Der nordische Aufseher* læse en begejstret ode af Klopstock, der på den tid havde sit ophold og underhold i København. En af de 22 strofer lød således:

O Freyheit! Silberton dem Ohre,
Licht dem Verstand, und hoher Flug zu denken!
Dem herzen gross Gefühl!
O Freyheit, Freyheit! nicht der Demokrat Allein
Weis, wer du bist!
der guten Könige glückliche Sohn
Der weis es auch!

Ti år senere, den 14. 9. 1770 lærte "kongens gode søn" også skrivefriheden og dermed den demokratiske styreformens mest basale instrument at kende, idet souveræniteten, repræsenteret ved lægen og oplysningsmanden Johann Friedrich Struensee lod censuren ophæve fuldstændigt. Resultatet udeblev ikke. En sand syndflod af tryksager med allehånde synspunkter på regeringen og på alle mulige samfundsspørgsmål bragtes til torvs. Kongens gode sønner brugte skrivefriheden i så høj grad, at selv den oplysningsbegejstrede Struensee foretrak at indskrænke den, hvilket skete ved et præciserende regelsæt af 7.10. 1771, der indskærpede forfatter- og bogtrykkeransvarligheden, ligesom alle skrifter med injurerende eller oprørske synspunkter erklæredes for strafværdige, og allerede fra efteråret 1771 blev de anonyme skribenter mere forsigtige med deres angreb, men det er værd at lægge mærke til, at trods indskrænkningerne, var den totale censurfrihed opretholdt, og det var stadig tilladt at publicere anonymt.

Trykkefrihedens grænser

Natten til den 17.1.1772 fjernedes Struensee fra magten. Han fængsledes, dødsdømtes og henrettedes, og et nyt regime med arveprinsens lærer Ove Høegh Guldberg i spidsen overtog magten. En arv fra Struensee-tiden var et øget behov for at debattere offentlige anliggender, men Guldberg-regimet yndede ikke dette. Alligevel blev forhåndscensuren ikke genindført, men et

reskript af 20.10.1773 indsnævrede reglerne for det stof, som måtte bringes i aviser og periodiske skrifter. Der måtte ikke bringes noget, som angik "regeringen, almindelige Foranstaltninger, eller andre Stridsskrifter, især hvor Personer derved angribes, ei heller By-Rygter eller andre opdigtede Fortællinger, som indeholde noget Fornærmeligt ... " Overtrædelser heraf blev administrativt pålagt bøder af politimesteren uden mulighed for at bringe sagen til afgørelse ved en domstol. Efter 1784, da Guldberg fjernedes fra magten, skete der ingen forandring i trykkefrihedsbestemmelserne, men de blev administreret mere lempeligt, ikke mindst fordi det nye regime ønskede at gøre brug af den offentlige opinion i forsøg på at få gennemført radikale landbrugsreformer, men i løbet af 1790'erne strammede det atter til.

Inspireret af revolutionen i Frankrig blev dele af den hjemlige debat mere kritisk overfor den enevældige statsform. Det gjaldt personligheder som P. A. Heiberg og Malthe Conrad Bruun, der i sidste halvdel af 1790'erne udløste egentlige trykkefrihedssager.

I 1799 var målet fuldt. Den 27.9.1799 offentliggjordes *Forordning som nærmere bestemmer og forklarer Trykkefrihedens Grændser*. Den blev under resten af enevælden grundlaget for landets trykkefrihedspolitik, og karakteristisk for den er, at den for så vidt slutter sig til reskriptet af 4.9.1770, idet der ikke genindførtes censur. I stedet tænkte man præventivt ved at udvide straf-felovgivningen, ved at opregne et antal strenge straffeforanstaltninger, hvis skribenterne skulle driste sig til at beskæftige sig med forhold, staten ikke ønskede behandlet. Som et særligt raffinement bestemtes det i §20, at en forfatter, der blev dømt for overtrædelse af trykkefriheds-forordningen, som tillægsdom kunne blive idømt censur således, at vedkommende i fremtiden måtte lade den stedlige politimester gennemse og påtegne ethvert skrift, som den dømte ønskede at publicere med: Må trykkes.

Med Trykkefrihedsforordningen af 27.9.1799 sattes der den hidtil klareste markering af, hvor langt den enevældige regering ønskede at gå, og i de første årtier derefter, virkede det, som om forordningens udformning fremkaldte betydelig selvcensur hos forfatterne. Derimod synes denne effekt at tabe sig afgørende i det sidste tiår før Grundloven i 1849.

Harald Jørgensen: *Trykkefrihedsspørgs-*
målet i Danmark 1799-1848, 1944.